

**ΣΧΟΛΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΘΡΑΚΗ.
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΟΥΣ**

Αλέξανδρος Αντωνίου

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια της δεύτερης τετραετίας της κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου (1928-1932) η ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας, με επικεφαλής τους υπουργούς Κων. Γόντικα¹ και Γ. Παπανδρέου, αποφασίζει να αντιμετωπίσει συστηματικά τις ελλείψεις στη σχολική στέγη σε ολόκληρη τη χώρα. Για το σκοπό αυτό τίθεται σε εφαρμογή το γνωστό πρόγραμμα ανέγερσης νέων σχολικών κτιρίων, στο πλαίσιο του οποίου εκτιμάται ότι κατασκευάστηκαν πάνω από 3.000 νέα σχολικά κτίρια. Για την επιτυχή έκβαση του προγράμματος ο Παπανδρέου αναδιοργανώνει την τεχνική υπηρεσία του Υπουργείου, στο οποίο λειτουργούσε ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα «Αρχιτεκτονικόν Τμήμα»². Ιδρύει, λοιπόν, το «Γραφείο Μελετών», που εξαρτάται από

¹ Σχετικά με τον Κ. Γόντικα, ο Α. Γιακουμακάτος γράφει:

«Μια από τις σημαντικότερες πολιτικές προσωπικότητες του μεσοπολέμου στον τομέα της παιδείας είναι αυτή του Κωνσταντίνου Γόντικα, που υπηρετεί ως υπουργός Παιδείας τόσο το 1923 όσο και την περίοδο 1928-29, στην κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου. Ο Γόντικας είναι στην πραγματικότητα ο πατέρας της μεγάλης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του μεσοπολέμου, κυρίως με τα 17 νομοσχέδια που καταθέτει προς ψήφιση τον Απρίλιο του 1929, μεταξύ των οποίων και το «οικοδομικό». Ο Γ. Παπανδρέου διαδέχεται τον Γόντικα στη θέση του υπουργού Παιδείας τον Ιανουάριο του 1930 και προωθεί την εφαρμογή του περιεχομένου της μεταρρύθμισης του προκατόχου του, η οποία περιλαμβάνει και το περίφημο πρόγραμμα «ανεγέρσεως σχολικών κτιρίων καθ' άπαν το κράτος», των γνωστών δηλαδή σχολείων του '30».

Βλ. Α. Γιακουμακάτος, «Οι υποδομές για τον αθλητισμό στην ελληνική μοντέρνα αρχιτεκτονική» στο: Τουρνικιώτης, Π. (επιμ.), *Τετράδια του Μοντέρνου 02 Ο αθλητισμός, το σώμα και η μοντέρνα αρχιτεκτονική*, Πρακτικά του Α' Σεμιναρίου της Διεθνούς Επιτροπής Ειδικών του Docomomo για την καταγραφή της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, εκδ. futura – Μ. Παπαρούνης, Αθήνα 2006, σσ. 341-360.

² Σύμφωνα με τον Α. Γιακουμακάτο:

«Η υπηρεσία αυτή του Υπουργείου, κυρίως μετά την κατάργηση των τυπολογιών Καλλία, το 1911, και την κριτική που ασκήθηκε σε αυτές, επεδίωξε την απομάκρυνση από τα νεοκλασικά πρότυπα και την προσαρμογή των σχολείων στο πνεύμα του genius loci, κατασκευάζοντας ως το 1929, 1100 περίπου σχολικά κτίρια».

το Αρχιτεκτονικό Τμήμα και έχει ως αποκλειστική αποστολή την εκπόνηση μελετών για τα νέα σχολικά κτίρια. Προϊστάμενος του Γραφείου τοποθετείται ο Νίκος Μητσάκης, που υπηρετούσε ήδη από το 1926 στην τεχνική υπηρεσία του Υπουργείου και ανάμεσα στα μέλη του, άλλα από τα οποία υπήρξαν διακεκριμένα και άλλα λιγότερο γνωστά, συμπεριλαμβάνονται οι: Θ. Βαλεντής, Π. Γεωργακόπουλος, Ι. Δεσποτόπουλος, Κ. Δήμου, Β. Δούρας, Ν. Κακούρης, Π. Καραντινός, Δ. Κλάψης, Ρ. Κουτσούρης, Κ. Λάσκαρις, Σ. Λέγγερης, Ο. Μάλτος, Π. Μιχαλέας, Κ. Παναγιωτάκος, Γ. Πάντζαρης, Γ. Πετριτσόπουλος, Δ. Πικιώνης, Ά. Σιάγας, Π. Τριανταφυλλίδης, ο γλύπτης Γ. Ζογγολόπουλος κ.ά. Οι νέοι στην πλειονότητά τους και ικανοί αυτοί αρχιτέκτονες είχαν πρόσφατα αποφοιτήσει από τη νεοσύστατη *Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*, που είχε ιδρυθεί το 1917 στην Αθήνα ή είχαν ολοκληρώσει λαμπρές σπουδές σε πανεπιστήμια και πολυτεχνεία του εξωτερικού³. Με τα αξιολογα επαγγελματικά αλλά και ηθικά προσόντα τους, όπως η εργατικότητα, η ευσυνειδησία, η αφοσίωση στο έργο τους, οι διευρυμένοι ορίζοντές τους, και με την έμπνευση από τη «νέα», κεντροευρωπαϊκή αρχιτεκτονική, συνέβαλαν στην ανέλιξη της σχολικής αρχιτεκτονικής, καθιστώντας την πεδίο αναζητήσεων, πειραματισμών και πρωτοπορίας.

Τα νέα διδακτήρια του Γραφείου Μελετών, που προορίζονταν για τις πόλεις και τις περιφέρειες της ελληνικής επικράτειας, έπρεπε να διακρίνονται για την απλή μορφή, τη σαφή λειτουργία, την εύκολη, σύντομη και οικονομική κατασκευή τους⁴. Το 1933 το κόστος ανέγερσής τους ανήλθε σε 1.500.000.000 δραχμές, και σύμφωνα με συνέντευξη του Γ. Παπανδρέου στην εφημερίδα *Έθνος* (4.9.1931), είχε συναφθεί δάνειο της κυβέρνησης ύψους 300.000.000 δραχμών από την εταιρία *Aktiebolaget Kreuger & Toll*, με έδρα τη Στοκχόλμη⁵, για

Βλ. Α. Γιακουμακάτος, «Η σχολική αρχιτεκτονική και η εμπειρία του 'μοντέρνου' στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», *Θέματα Χώρου + Τεχνών*, αρ. 18/1987, σσ. 50-61.

³ Για τα πανεπιστημιακά ιδρύματα της αλλοδαπής, βλ. «Ξέναι ανώταται τεχνικαί σχολαί ανεγνωρισμένα ως ομοταγείς προς το ΕΜΠ» στο: Ν. Κιτσίκης, *Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος*, τόμ. Α', τεύχ. Ι, εκδ. Τ.Ε.Ε., Αθήνα 1935, σσ. 176-212.

⁴ Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, «Σχολικό κτίριο, υγιεινή και αθλητισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου» στο: Τουρνικιώτης, Π. (επιμ.), *Τετράδια του Μοντέρνου 02 Ο αθλητισμός, το σώμα και η μοντέρνα αρχιτεκτονική*, Πρακτικά του Α' Σεμιναρίου της Διεθνούς Επιτροπής Ειδικών του *Docomomo* για την καταγραφή της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, εκδ. futura – Μ. Παπαρούνης, Αθήνα 2006, σσ. 315-339.

⁵ Α. Γιακουμακάτος, «Η σχολική αρχιτεκτονική και η εμπειρία του 'μοντέρνου' στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», ό.π., σσ. 50-61.

την αντιμετώπιση της σχετικής δαπάνης. Συχνά οι δαπάνες της ανέγερσης και της λειτουργίας των κτιρίων αντιμετωπίζονταν με γενναίες δωρεές και εισφορές γηγενών ευεργετών και δωρητών. Οι δαπάνες καλύπτονταν επίσης και από τον κρατικό προϋπολογισμό.

Τα σχολικά κτίρια «του '30» σχεδιάζονται με βάση ποικίλα κτιριολογικά προγράμματα, που προβλέπουν από μία έως και δεκατέσσερις αίθουσες διδασκαλίας (ανάλογα με τις τοπικές ανάγκες, δηλαδή τον μαθητικό πληθυσμό, την ύπαρξη άλλου διδακτηρίου σε κοντινή απόσταση κλπ.), αίθουσες χειροτεχνίας, βιβλιοθήκες, εργαστήρια φυσικής-χημείας, αίθουσες τελετών, ημιυπαίθρια γυμναστήρια («υπόστεγα γυμναστικής»), εστιατόρια, λουτρά-αποδυτήρια, γραφεία κλπ.

Η κλίμακα των κτιρίων προσδιορίζεται από τις απαιτήσεις του κτιριολογικού προγράμματος: σε ολόκληρη τη χώρα συναντώνται διδακτήρια μικρής, μεσαίας και μεγάλης κλίμακας, που οργανώνονται σε έναν, δύο ή τρεις, σπανιότερα, ορόφους. Ιδιαίτερα διαδεδομένα είναι τα διώροφα εξατάξια διδακτήρια, λόγω της απλότητας του τύπου και της μορφής τους, καθώς και της σχετικής επάρκειάς τους στην κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών. Οι αίθουσες διδασκαλίας τοποθετούνται σε σειρά και συχνά, ανάμεσα σε δύο από αυτές, σχηματίζεται ένας προθάλαμος, από τον οποίο πραγματοποιείται η είσοδος. Οι αίθουσες τελετών στεγάζονται σε μονώροφα κτίσματα και σε ορισμένες περιπτώσεις συνιστούν μεμονωμένα οικοδομήματα με ανεξάρτητη πρόσβαση, χώρο σκηνής και εξώστη. Όταν το κτιριολογικό πρόγραμμα δεν προβλέπει χωριστή αίθουσα τελετών, ακολουθείται η αρχή της «ευέλικτης κάτοψης», σύμφωνα με την οποία δύο ή τρεις, χωρισμένες με πολύφυλλα φορητά χωρίσματα, αίθουσες του πρώτου, συνήθως, ορόφου ενοποιούνται για να ανταποκριθούν στη συγκεκριμένη ανάγκη. Τα γυμναστήρια («υπόστεγα γυμναστικής») σχεδιάζονται σε ποικίλες διατάξεις, ορισμένες από τις οποίες διακρίνονται για την ευρηματικότητά τους. Τοποθετούνται: (α) σε απόσταση από το κτίριο του διδακτηρίου, συνήθως σε εγκάρσια ως προς εκείνο διάταξη, ορίζοντας καλύτερα τη σχολική αυλή, (β) σε επαφή με το κτίριο του διδακτηρίου, είτε σε γραμμική συνέχεια με το τελευταίο, είτε σε εγκάρσια διάταξη ως προς αυτό· επίσης εκατέρωθεν δύο διδακτηριακών πτερύγων, (γ) σε ισόγειους χώρους των πτερύγων των διδακτηρίων, σε περιπτώσεις που η έκταση των σχολικών οικοπέδων είναι περιορισμένη. Τα εστιατόρια, τα

λουτρά⁶ και τα αποδυτήρια καταλαμβάνουν τμήματα του ισογείου ή του υπογείου των διδακτηρίων και, κατά κανόνα, σχεδιάζονται δίπλα ή κοντά στα υπόστεγα γυμναστικής. Τέλος, οι χώροι θέρμανσης που προβλέπονται για τα μεγαλύτερης κλίμακας διδακτήρια ή για εκείνα σε ορεινές περιοχές, που πάντως κτίζονται μετά το β' μισό της δεκαετίας του '30, καθώς επίσης το διαμέρισμα του επιστάτη και οι λοιποί βοηθητικοί χώροι, στις περισσότερες «φιλόδοξες» μελέτες (πχ. αποθήκες καύσιμων υλών κλπ.) σχεδιάζονται στα υπόγεια των διδακτηρίων, διαθέτοντας επαρκή φωτισμό και αερισμό, λόγω της εκμετάλλευσης των κλίσεων του φυσικού εδάφους.

Οι αρχιτέκτονες του Γραφείου Μελετών επεδίωξαν την προσαρμογή των υπό μελέτη σχολικών κτιρίων στις τοπικές κλιματικές συνθήκες. Για τον λόγο αυτόν, χρησιμοποιούνται συνήθως δύο τύποι κτιρίων: ο πρώτος, για τις ψυχρές περιοχές με ισχυρούς ανέμους, όπου προβλέπονται κλειστοί, υαλόφρακτοι διάδρομοι προς τον βορρά και αίθουσες διδασκαλίας προς τον νότο και ο δεύτερος, για τις περιοχές με ήπιο κλίμα, όπου σχεδιάζονται ανοικτοί μεσημβρινοί διάδρομοι, με μορφή εξώστη ή στοάς, μπροστά από τις αίθουσες διδασκαλίας⁷.

Η κατασκευή των νέων σχολικών κτιρίων γίνεται, επίσης, με δύο τρόπους: ο πρώτος με σκελετό από οπλισμένο σκυρόδεμα και με τοίχους πλήρωσης από διπλή οπτοπλινθοδομή ή λιθοδομή· ο δεύτερος με φέρουσες τοιχοποιίες από λιθοδομή και μόνο δοκούς και πλάκες από οπλισμένο σκυρόδεμα. Η οροφή του κτιρίου κατασκευά-

⁶ Σχετικά με το ζήτημα της υγιεινής στα σχολεία του μεσοπολέμου, η Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη γράφει:

«Στην Ελλάδα μετά τη μικρασιατική καταστροφή του 1922 είχε συγκεντρωθεί ένας πολύ μεγάλος αριθμός προσφύγων, που κατοικούσε σε ένα σημαντικό ποσοστό του σε παράγκες ή σε πρόχειρους καταυλισμούς που συχνά δεν παρείχαν ούτε τους στοιχειώδεις όρους υγιεινής. Η ύπαρξη λοιπών λουτρών σε πολλά σχολεία δεν ήταν απλά επιθυμητή, αλλά απαραίτητη. Ταυτόχρονα στη διδακτική ύλη των Ελληνικών και των γυμνασίων εντάσσεται το μάθημα της υγιεινής».

Βλ. Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, «Σχολικό κτίριο, υγιεινή και αθλητισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», σ. 315-339.

⁷ Βλ. σχετικά: Α. Γιακουμακάτος, «Η σχολική αρχιτεκτονική και η εμπειρία του 'μοτέρνου' στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», σσ. 50-61 και Χ. Σαχανά, Α. Στεφανίδου, Σ. Τσιτρίδου, Α. Σαμουηλίδου, *Ο αρχιτέκτονας Θουκυδίδης Π. Βαλεντής*, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Α.Π.Θ., Αρχαία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής Μουσείου Μπενάκη, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2007.

ζεται επίπεδη, από οπλισμένο σκυρόδεμα, για να μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τους μαθητές ως χώρος παιχνιδιού στα διαλείμματα, ιδιαίτερα σε σχολικά συγκροτήματα αστικών κέντρων, όπου τα σχολικά οικοπέδα είναι μικρής έκτασης. Σε ορεινές όμως περιοχές της Μακεδονίας, της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Πελοποννήσου, η οροφή καλύπτεται, εναλλακτικά, με ξύλινη στέγη, επιστρωμένη με κεραμίδια, που σε ορισμένες περιπτώσεις κατασκευάζεται επάνω από πλάκα οπλισμένου σκυροδέματος⁸.

Σχολικά κτίρια του μεσοπολέμου στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη.

Σε αυτό το πλαίσιο του προγράμματος ανέγερσης σχολικών κτιρίων, το Γραφείο Μελετών εκπονεί μελέτες για διδακτήρια μικρής και μεσαίας, κυρίως, κλίμακας στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, τα περισσότερα από τα οποία κατασκευάζονται και διατηρούνται μέχρι σήμερα. Πρόκειται για σχολεία στην Καβάλα, τη Δράμα, την Ξάνθη και την Κομοτηνή, στη διαδικασία ανέγερσης των οποίων εμπλέκονται μερικοί από τους αρχιτέκτονες του προγράμματος, όπως οι: Θ. Βαλεντής (1908-1982), Π. Γεωργακόπουλος (1904-1975), Κ. Δήμου (1899-1972), Ν. Κακούρης (1903-1991), Π. Καραντινός (1903-1976), Δ. Κλάψης (1905-1977), Ν. Μητσάκης (1899-1941) και Γ. Πάντζαρης (1901-1971)⁹.

⁸ Βλ. σχετικά: Α. Αντωνίου, «Μοντέρνα αρχιτεκτονική και ορεινό τοπίο: κτίρια εκπαίδευσης του Ν. Μητσάκη», 6^ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο *Η ολοκληρωμένη ανάπτυξη των ορεινών περιοχών*, Ε.Μ.Π. και Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας (Με.Κ.Δ.Ε.) του Ε.Μ.Π., Νομαρχία Ιωαννίνων, Δήμος Μετσόβου, Μέτσοβο, 16-19.9.2010.

Βλ. επίσης: http://www.ntua.gr/MIRC/6th_conference/6th_conference_abstracts.pdf

⁹ Για τους παραπάνω αρχιτέκτονες, πλην των Δ. Κλάψη και Ν. Μητσάκη, βλ.: Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ (επιστ. επιμ.), *Ελληνική Αρχιτεκτονική Εταιρεία. Αρχιτέκτονες του 20ού αιώνα. Μέλη της Εταιρείας*, Ποταμός, Αθήνα 2009, σσ. 158-163, 202-209, 234-249, 262-267, 304-309. Για τον Δ. Κλάψη, αρχιτέκτονα Ε.Μ.Π. [1927], Α.Μ. Τ.Ε.Ε. 535, βλ. Ν. Κιτσικής (επιμ.), *Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος*, τόμ. Α, τεύχ. Ι, Τ.Ε.Ε., Αθήνα 1935, σ. 148. Για τον Ν. Μητσάκη, βλ.: Χ. Πανουσάκης, *Νικόλαος Μητσάκης (1899-1941)*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1999, Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ και Ε. Μαρμαράς, *Δώδεκα Έλληνες Αρχιτέκτονες του Μεσοπολέμου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σσ. 226-251. Για τον Π. Καραντινό, βλ.: Α. Γιακουμακάτος, «Πάτροκλος Καραντινός, 1903-1976», Τμήμα Αρχιτεκτόνων Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1997 (διδακτορική διατριβή), του ίδιου, *Στοιχεία για τη νεότερη ελληνική αρχιτεκτονική. Πάτροκλος Καραντινός*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2003, Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ και Ε. Μαρμαράς, ό.π., σσ. 270-295.

Για τη γραφική, παραθαλάσσια πόλη της Καβάλας εκπονούνται μελέτες για τα Δημοτικά Σχολεία στις συνοικίες Αγ. Ιωάννη¹⁰ (1931-33, αρχιτέκτων: Π. Γεωργακόπουλος), Ποταμουδίων (παλαιά πλατεία Νεαπόλεως, 1931-33, αρχιτέκτων: Κ. Δήμου), Αγ. Γεωργίου (Δ' Δημ. Σχολείο, 1931-34, αρχιτέκτων: Ν. Κακούρης), Παναγίας «Φρουρίου» (1933-34), Δεξαμενής (1932-33) και Αγ. Βαρβάρας (1933-35, αρχιτέκτων Π. Καραντινός)¹¹. Τα παραπάνω σχολεία οικοδομήθηκαν και βρίσκονται σε λειτουργία μέχρι σήμερα. Ο Ν. Μητσάκης το 1938 εκπονεί ανεκτέλεστη μελέτη μεγάλης κλίμακας κτιρίου για την Εμπορική Σχολή της πόλης.

Στη συνοικία του Αγ. Ιωάννη, που πήρε το όνομά της από τον παρακείμενο ομώνυμο ναό, είχε ανεγερθεί σχολικό κτίριο ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, που αρχικά στέγαζε το Γ' Δημοτικό Σχολείο και αργότερα το Ανώτατο Παρθεναγωγείο και το Γυμνάσιο Θηλέων¹². Το δημοτικό αυτό σχολείο επρόκειτο να μεταφερθεί στο νέο κτίριο που προορίστηκε να κτιστεί δίπλα στην εκκλησία, σε γήπεδο που παλαιότερα βρισκόταν χριστιανικό νεκροταφείο και είχε παραχωρηθεί στην τοπική Διδακτηριακή επιτροπή από την τοπική Εκκλησία¹³. Τον Σεπτέμβριο 1931 πραγματοποιήθηκε μειοδοτικός διαγωνισμός για την κατασκευή του κτιρίου¹⁴ και η ανέγερσή του ξεκίνησε άμεσα σε σχέδια του Π. Γεωργακόπουλου. Στις 28 Σεπτεμβρίου 1933 πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια του κτιρίου, στο οποίο μεταστεγάστηκε το Γ' Δημοτικό Σχολείο¹⁵.

¹⁰ Το Δημοτικό Σχολείο στη συνοικία Αγ. Ιωάννη αναφέρεται ως «Δημοτικό Σχολείο Αγ. Γεωργίου Καβάλας». Βλ. Π. Καραντινός, *Τα νέα σχολικά κτίρια*, εκδ. Τ.Ε.Ε., Αθήνα 1938, σσ. 229-234.

¹¹ Π. Καραντινός, *Τα νέα σχολικά κτίρια*, σσ. 229-234. Την περίοδο του μεσοπολέμου εκπονούνται και ορισμένες ακόμα μελέτες για σχολικά κτίρια, που κατασκευάζονται, δίχως ωστόσο να προσανατολίζονται στην εφαρμογή των αρχών του μοντέρνου κινήματος. Οι μελέτες αυτές δεν έχουν συμπεριληφθεί στην έκδοση του Π. Καραντινού.

¹² Προκόπιος, Μητροπολίτης Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου, «Η εκπαίδευσις εις την Καβάλα και η ανέγερσις του Παρθεναγωγείου αυτής 1890-1915», Πρακτικά Α' Συμποσίου *Η Καβάλα και η περιοχή της*, Θεσσαλονίκη 1980.

¹³ Εφ. *Κήρυξ* Καβάλας, αρ. φύλ. 857/4-12-1928.

¹⁴ Εφ. *Κήρυξ* Καβάλας, αρ. φύλ. 1704/8-9-31, 1722/29-9-1931.

¹⁵ Εφ. *Κήρυξ* Καβάλας, αρ. φύλ. 2156/18-2-1933, 2342/27-9-1933, 2344/29-9-1933, εφ. *Πρωινά Νέα* Καβάλας, αρ. φύλ. 10/12-9-1933, 15/17-9-1933, 27/29-3-1933, 49/21-10-1933.

Πρόκειται για διώροφο οικοδόμημα, που οργανώνεται σε δύο πτέρυγες, οι οποίες σχηματίζουν σχήμα Γ σε κάτοψη. Στη νότια πτέρυγα σχεδιάζονται τρεις μεσημβρινές αίθουσες διδασκαλίας ανά όροφο, η προσπέλαση στις οποίες πραγματοποιείται από βορεινό διάδρομο. Στην ανατολική απόληξη του διαδρόμου σχηματίζεται γραφείο, ενώ στη δυτική τοποθετείται το κλιμακοστάσιο ανόδου στον όροφο. Το φωτεινό, ευρύχωρο αμφιθέατρο με υπερυψωμένη σκηνή –μοναδικό ανάμεσα στα κτίρια δημοτικής εκπαίδευσης που οικοδομήθηκαν την περίοδο αυτή στην Καβάλα, στις άλλες πόλεις της Ανατ. Μακεδονίας και στη Θράκη– καταλαμβάνει τη μονώροφη βόρεια πτέρυγα, με προσπέλαση που εξασφαλίζεται από το μεσημβρινό άκρο του (προθάλαμος εισόδου). Ο ορθολογικός χαρακτήρας της τυπολογικής διάταξης βρίσκει αναλογίες στη μορφή του οικοδομήματος, με τον υψηλότερο όγκο του κλιμακοστασίου που διαγράφεται στο σημείο ένωσης των δύο εγκάρσιων πτερυγών να ανταγωνίζεται τη λιτή μα στιβαρή εμφάνιση της διώροφης πτέρυγας, στην πρόσοψη της οποίας κυριαρχούν οι οριζόντιες σειρές των ανοιγμάτων. Το κτίριο διατηρείται σήμερα σε καλή κατάσταση και στεγάζει το 12^ο Δημοτικό Σχολείο. Η προσθήκη ενός διώροφου κτιρίου, που οικοδομήθηκε το 1980, εφάπτεται ατυχώς στην ανατολική πλευρά της μεσημβρινής πτέρυγας. Η επέμβαση αυτή, καθώς και η κεραμοσκεπής στέγη, που κάλυψε το επίπεδο δώμα του χώρου της εισόδου, αλλοίωσαν την αυθεντική μορφή του κτιρίου.

1. Π. Γεωργακόπουλος, Δημοτικό Σχολείο Αγ. Ιωάννη, Καβάλα, 1931-33. Άποψη από τα νοτιοδυτικά.

2. Κ. Δήμου, Δημοτικό Σχολείο Ποταμουδίων (πλατείας Νεαπόλεως), Καβάλα, 1931-33. Άποψη της πρόσοψης.

Το ίδιο διάστημα (1931-33), μια δεύτερη μελέτη εκπονείται από τον Κ. Δήμου για εξατάξιο διδακτήριο που επρόκειτο να ανεγερθεί στη νέα τότε συνοικία των Ποταμουδίων και συγκεκριμένα στα νοτιοανατολικά της πλατείας Νεαπόλεως, η οποία σήμερα αποτελεί την αυλή του υφισταμένου σχολικού κτιρίου. Πρόκειται για ένα διώροφο οικοδόμημα, η κάτοψη του οποίου λαμβάνει το σχήμα τραπεζιού. Στην πρόσοψη σχηματίζονται σε σειρά τρεις ανατολικομεσημβρινές αίθουσες ανά επίπεδο, η προσπέλαση στις οποίες εξασφαλίζεται από έναν επιμήκη διάδρομο, προσανατολισμένο προς τα βορειοδυτικά. Η πρωτοτυπία του οικοδομήματος έγκειται στη δημιουργία δύο συμμετρικών, ως προς τον άξονα, πυργοειδών κυλινδρικών όγκων στα άκρα της πρόσοψης, που την πλασιώνουν και υψώνονται ελαφρώς επάνω από την επίπεδη οροφή του πρώτου ορόφου. Το σχολικό κτίριο διατηρείται σε καλή κατάσταση και στεγάζει το 11^ο Δημοτικό Σχολείο της πόλης.

Στα τέλη του 1931 ξεκινά διαδικασία για να κτιστεί το τρίτο κατά σειρά εξατάξιο διδακτήριο στην Καβάλα. Πρόκειται για το Δ' Δημοτικό Σχολείο, που προορίζεται να οικοδομηθεί στη συνοικία Αγ. Γεωργίου, βορειοανατολικά του κέντρου της πόλης. Το σχολείο είχε ιδρυθεί μετά την Απελευθέρωση, το 1913, ως Γ' τετρατάξιο Δημοτικό Σχολείο Θηλέων και στεγάστηκε σε υπάρχον κτίριο. Το διάστημα 1922-25 είναι γνωστό ότι φιλοξενήθηκε στο παλαιό κτίριο του

Φρουραρχείου¹⁶. Το 1931, ο Δήμος Καβάλας προχώρησε στην αγορά οικοπέδου στην παραπάνω συνοικία, η οποία μέχρι τότε δεν διέθετε ελληνικό σχολείο, και το ίδιο έτος ο Ν. Κακούρης εκπόνησε τα σχέδια της μελέτης στο Γραφείο Μελετών στην Αθήνα. Στις 13 Μαρτίου 1932 τέθηκε ο θεμέλιος λίθος και η κατασκευή ολοκληρώθηκε τον Σεπτέμβριο 1933 με δαπάνη του ελληνικού κράτους. Το Δ΄ Δημοτικό Σχολείο ξεκίνησε τη λειτουργία του στο νέο κτίριο το σχολικό έτος 1933-34 και στις 4 Φεβρουαρίου 1934 τελέστηκαν τα εγκαίνια του νεόδμητου διδακτηρίου¹⁷.

3. Ν. Κακούρης, Δημοτικό Σχολείο Αγ. Γεωργίου, Καβάλα, 1931-33.
Άποψη από τα νοτιοανατολικά.

¹⁶ Εκθέσεις διευθυντών Δημοτικών Σχολείων προς τον επιθεωρητή της Α΄ Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Καβάλας (1953, 1955), Γ.Α.Κ. (Αρχεία Ν. Καβάλας), ΑΒΕ 76, Διοικ. 15-01, Φ. 166, Φ. 229, Φ. 253.

¹⁷ Εφ. *Κήρυξ* Καβάλας, αρ. φύλ. 1722/29-9-1931, 1740/20-10-1931, 1863/13-3-1932, εφ. *Πρωινά Νέα* Καβάλας, αρ. φύλ. 10/12-9-1933, 15/17-9-1933, 151/5-2-1934, 347/27-9-1934.

4. Π. Καραντινός, Δημοτικό Σχολείο Παναγίας «Φρουρίου», Καβάλα, 1933-34. Μεσημβρινή πρόσοψη.

Πρόκειται για ένα διώροφο εξατάξιο διδακτήριο που οικοδομείται σε ένα μικρό γήπεδο με έντονη κλίση από τον βορρά προς τον νότο. Τα χαρακτηριστικά της τοποθεσίας επιβάλλουν την «πύκνωση» του χώρου προς δόμηση, ο οποίος τοποθετείται προς τον βορρά για να επιτρέψει το σχηματισμό μιας μικρής μεσημβρινής αυλής. Εξαιτίας του ιδιόμορφου ανάγλυφου, το κτίριο στα βόρεια εμφανίζεται διώροφο, ενώ στα νότια εμφανίζεται τριώροφο. Οι δύο επάνω όροφοι χρησιμοποιούνται για τη στέγαση των συνολικά έξι αιθουσών διδασκαλίας και του γραφείου διδασκόντων, ενώ ο κάτω όροφος φιλοξενεί βοηθητικές χρήσεις. Το οικοδόμημα οργανώνεται σε δύο μικρού μήκους πτέρυγες εγκάρσια τοποθετημένες μεταξύ τους, που σχηματίζουν σχήμα Γ σε κάτοψη. Στη συμβολή των πτερύγων σχεδιάζεται το κλιμακοστάσιο ανόδου στον τελευταίο όροφο. Αξίζει να σημειωθεί πως το παρόν σχολικό κτίριο είναι ένα από τα ελάχιστα – αν όχι μοναδικό– «μοντέρνο» οικοδόμημα της περιόδου αυτής στην Ανατ. Μακεδονία και τη Θράκη που υιοθετεί την τυπολογία σχολικών κτιρίων, τα οποία προορίζονται κυρίως για περιοχές της νότιας Ελλάδας: μπροστά από τις εν σειρά αίθουσες, των οποίων ο πρωτεύων φωτισμός πραγματοποιείται από τη μεσημβρία, σχηματίζεται ευρύχωρος ημιυπαίθριος διάδρομος κυκλοφορίας, ή στοά, που συμβάλει στην ηλιοπροστασία των αιθουσών. Λαμβάνοντας, πάντως, υπόψη τα δεδομένα του τοπίου, διατυπώνεται η υπόθεση πως η διάταξη αυτή συμβάλλει στον περιορισμό των χώρων προς δόμηση

και, κατά συνέπεια, στην αύξηση του χώρου της αυλής. Το σχολικό κτίριο διατηρείται σε καλή κατάσταση και εξακολουθεί να στεγάζει το 4^ο Δημοτικό Σχολείο της πόλης. Η έντονη δραστηριότητα δόμησης σχολικών κτιρίων συνεχίζεται την περίοδο αυτή στην Καβάλα με την ανέγερση δύο μικρής κλίμακας διδακτηρίων (τετρατάξιων δημοτικών σχολείων που σχεδιάστηκαν ως τριτάξια), καθώς και με την οικοδόμηση του δωδεκατάξιου Δημοτικού Σχολείου Αγ. Βαρβάρας.

Στη συνοικία της Παναγίας, στην ανατολική πλευρά της χερσονήσου (θέση «Φρούριο»), σχεδιάζεται τριτάξιο δημοτικό σχολείο από τον Π. Καραντινό. Στην περιοχή λειτουργούσαν ήδη δύο δημοτικά σχολεία σε κτίριο που είχε ανεγερθεί το 1929. Οι αυξημένες, όμως, ανάγκες του πληθυσμού οδήγησαν από το έτος εκείνο τον προγραμματισμό οικοδόμησης ενός ακόμη σχολικού κτιρίου. Με αυτή την προοπτική ο Δήμος Καβάλας αγόρασε γήπεδο από τη Διαχείριση Ανταλλαξίμων και τον Σεπτέμβριο 1931 διενεργήθηκε μειοδοτικός διαγωνισμός για το κτίσιμο σχολικού κτιρίου¹⁸. Η θεμελίωση του κτιρίου δεν ξεκίνησε νωρίτερα από τον Φεβρουάριο 1933, το επόμενο όμως έτος η οικοδόμηση του μικρού κτίσματος ολοκληρώθηκε¹⁹. Το δεύτερο δημοτικό σχολείο της συνοικίας μεταφέρθηκε στο νεόδμητο διδακτήριο που μεταπολεμικά ονομάστηκε Α΄ Δημοτικό Σχολείο²⁰, ονομασία που διατηρεί μέχρι σήμερα²¹.

Πρόκειται για μικρής κλίμακας μονώροφο διδακτήριο που βρίσκεται σε παράκτια τοποθεσία. Από σχετικό σκίτσο του Π. Καραντινού, που σχεδιάζει ένα αντίστοιχης κλίμακας σχολικό κτίριο δίπλα στη θάλασσα, συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για το τριτάξιο Δημοτικό Σχολείο στη συνοικία της Παναγίας. Το κτίριο αποτελείται από δύο αίθουσες, που διατάσσονται «εν σειρά» και μια τρίτη που ακολουθεί, μετά την παρεμβολή ενός προθαλάμου εισόδου που εξασφαλίζει την προσπέλαση στην τελευταία (η προσπέλαση στις δύο πρώτες αίθουσες πραγματοποιείται απευθείας από τη μεσημβρινή αυλή). Το κατασκευασμένο οικοδόμημα διαφέρει ελαφρώς από τη μελέτη Καραντινού, διότι αφενός σχηματίζεται κλειστός βορεινός διάδρομος προσπέλασης στις αίθουσες, αφετέρου δημιουργείται ένα κατώ-

¹⁸ Εφ. *Κήρυξ* Καβάλας, αρ. φύλ. 1129/19-10-1929, 1740/20-10-1931.

¹⁹ Εφ. *Κήρυξ* Καβάλας, αρ. φύλ. 2092/7-12-1932, 2156/18-2-1933.

²⁰ Στ. Ρωμανιάς, *Η Καβάλα άλλοτε και τώρα*, Καβάλα 1949, σ. 34.

²¹ Ε. Παπαδόπουλος, *Ιστορία του Νομού Καβάλας*, Καβάλα 1967, σ. 436.

τερο επίπεδο, στο οποίο χωροθετούνται μια επιπλέον αίθουσα διδασκαλίας, μαγειρείο, αποθήκες τροφίμων και καύσιμων υλών.

Η άποψη του σχολικού κτιρίου, ο όγκος του οποίου είναι σαφώς μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο της πρότασης Καραντινού, αλλοιώθηκε με την προσθήκη κεραμοσκεπούς στέγης με μικρή περιμετρική προεξοχή. Η ίδια τυπολογία ακολουθήθηκε στην κατασκευή του Δημοτικού Σχολείου Δεξαμενής, που οικοδομήθηκε το 1933 και στέγασε αρχικά το Παράρτημα του Γ' Δημοτικού Σχολείου και μεταπολεμικά το Δ' Δημοτικό Σχολείο²². Από το 1967 μέχρι σήμερα στο κτίριο στεγάζεται το 13^ο Δημοτικό Σχολείο²³. Η μορφή του οικοδομήματος έχει αλλοιωθεί, λόγω της προσθήκης καθ' ύψος ενός επιπλέον ορόφου που κατασκευάστηκε το 1973.

Ανάμεσα στα «μοντέρνα» σχολικά κτίρια του μεσοπολέμου που κτίστηκαν στην Καβάλα εξέχουσα θέση καταλαμβάνει το δωδεκατάξιο διδακτήριο Αγ. Βαρβάρας. Στην ομώνυμη προσφυγική συνοικία λειτουργούσαν χωριστά δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων²⁴ σε υφιστάμενα κτίσματα²⁵ για την εξυπηρέτηση των μαθητών των προσφυγικών οικογενειών. Οι ενέργειες για την ανέγερση νέου διδακτηρίου ξεκίνησαν ήδη από το 1929²⁶ και τα σχέδια της μελέτης εκπονήθηκαν το 1933 στην Αθήνα από τον Π. Καραντινό²⁷. Η ανοικοδόμηση άρχισε το ίδιο έτος και περατώθηκε το 1935. Η δαπάνη, που ανήλθε στις 2.820.000 δραχμές, καλύφθηκε από το ελληνικό κράτος. Στο επιβλητικό τριώροφο οικοδόμημα –το σημαντικότερο ίσως ρασιοναλιστικό αρχιτεκτόνημα στην Καβάλα του μεσοπολέμου– στεγάστηκαν το Β' και το Γ' Δημοτικό Σχολείο της πόλης²⁸, η λειτουργία των οποίων συνεχίζεται μέχρι σήμερα στους χώρους του²⁹.

Το κτίριο του Δημοτικού Σχολείου Αγ. Βαρβάρας καταλαμβάνει τη βόρεια πλευρά ενός γηπέδου ορθογωνικού σχήματος, επιτρέπο-

²² Στ. Ρωμανιάς, *Η Καβάλα άλλοτε και τώρα*, σ. 34.

²³ Ε. Παπαδόπουλος, *Ιστορία του Νομού Καβάλας*, σ. 436.

²⁴ Εφ. Κήρυξ Καβάλας, αρ. φύλ. 287/1-2-1927, 336/31-3-1927, 675/5-5-1928, 796/23-9-1928.

²⁵ Εφ. Κήρυξ Καβάλας, αρ. φύλ. 821/23-10-1928.

²⁶ Εφ. Κήρυξ Καβάλας, αρ. φύλ. 1129/19-10-1929, 1199/16-1-1930, 1421/4-10-1930, 2092/7-12-1932.

²⁷ Μελέτη για το διδακτήριο Αγ. Βαρβάρας εκπόνησε και ο Θ. Βαλεντής, η οποία δεν εκτελέστηκε. Βλ. σχετικά: Χ. Σαχανά, Α. Στεφανίδου, Σ. Τσιτριδίου, Α. Σαμουηλίδου, *Ο αρχιτέκτονας Θουκυδίδης Π. Βαλεντής*, σ. 151.

²⁸ Στ. Ρωμανιάς, *Η Καβάλα άλλοτε και τώρα*, σ. 34.

²⁹ Ε. Παπαδόπουλος, *Ιστορία του Νομού Καβάλας*, σ. 436.

ντας τον σχηματισμό μιας επιμήκους σχολικής αυλής, προσανατολισμένης προς τη μεσημβρία, με θέα προς τη θάλασσα. Η σημαντική κλίση του γηπέδου εμφανίζει το οικοδόμημα δώροφο προς την πλευρά του δρόμου, στα βόρεια, και τριώροφο προς την πλευρά της αυλής. Πρόκειται για επίμηκες κτίριο με δώδεκα αίθουσες διδασκαλίας σε τρία επίπεδα, αίθουσα χειροτεχνίας, γραφείο διδασκόντων και βοηθητικούς χώρους. Η προσπέλαση στις αίθουσες εξασφαλίζεται από βορεινούς διαδρόμους. Η κατακόρυφη επικοινωνία γίνεται από κλιμακοστάσιο που προεξέχει έντονα στο μέσον της βορεινής όψης, συνιστώντας έναν ευδιάκριτο κτιριακό όγκο, υαλόφρακτο στις πλάγιες πλευρές του, με ύψος που ξεπερνά το ύψος της πτέρυγας του διδακτηρίου. Ο όγκος του κλιμακοστασίου συνδέεται εύστοχα με υπόστεγο που διαμορφώνεται στο επίπεδο δώμα.

5. Π. Καραντινός, Δημοτικό Σχολείο Αγ. Βαρβάρας, Καβάλα, 1933-35.
Άποψη της βόρειας όψης.

6. Γ. Πάντζαρης, Γυμνάσιο Αρρένων, Δράμα, 1928-32.
Αποψη της μεσημβρινής πρόσοψης.

Στο κτίριο με τον έντονα ρασιοναλιστικό χαρακτήρα η μορφή αποκαλύπτει εύγλωττα τη λειτουργία, πειθαρχώντας ταυτόχρονα στην εφαρμογή κλασικών αρχών αρχιτεκτονικής σύνθεσης: οι «εν σειρά» αίθουσες φωτίζονται και αερίζονται από επιμήκη συνεχή ανοίγματα στη μεσημβρία, δημιουργώντας μια σχεδόν διάφανη πρόσοψη· η συμμετρικά τοποθετημένη ως προς τον άξονα είσοδος επισημαίνεται από την υποχώρησή της και την προεξοχή του υαλόφρακτου εξώστη στον υπερκείμενο όροφο. Η υπερύψωση του επιπέδου του ισογείου δίνει την εικόνα της βάσης πάνω στην οποία εδράζεται το κτίριο, εικόνα που ενισχύεται από την συμμετρικά τοποθετημένη διπλή εξωτερική κλίμακα ανόδου. Το υπόστεγο, τέλος, στην ταράτσα συνιστά μια μοντέρνα εκδοχή «στέψης» της συμμετρικά οργανωμένης πρόσοψης.

Για τη γειτονική πόλη της Δράμας κατασκευάζεται σε νεοβυζαντινό στυλ ένα από τα μεγαλύτερα σχολικά συγκροτήματα της Βόρειας Ελλάδας, το Γυμνάσιο Δράμας (1928-32) σε σχέδια του Γ. Πάντζα-

ρη³⁰. Πρόκειται για επιβλητικό διώροφο κτίριο, κυρίαρχο γνώρισμα του οποίου, τόσο στην κάτοψη όσο και στις όψεις, είναι η συμμετρία. Το οικοδόμημα, που σχηματίζει σχήμα Τ σε κάτοψη³¹, στεγάζει ευρύτατο προθάλαμο με κεντρικό κλιμακοστάσιο ανόδου στον όροφο, δεκαέξι αίθουσες διδασκαλίας, βιβλιοθήκη και βοηθητικά κλιμακοστάσια στην επιμήκη πτέρυγά του. Ένα ευρύχωρο αμφιθέατρο φυσικής-χημείας σχηματίζεται στην εγκάρσια πτέρυγα του συγκροτήματος.

Το κτίριο εδράζεται σε βάση ανάδειξης, φέρει ανοίγματα με τοξωτές απολήξεις και στεγάζεται με ξύλινη κεραμοσκεπή στέγη. Ο σκελετός είναι κατασκευασμένος από οπλισμένο σκυρόδεμα και οι τοιχοποιίες από επιχρισμένη λιθοδομή. Η λειτουργία του σχολικού κτιρίου συνδέθηκε στενά με την τοπική ιστορία: η αναγκαιότητα για την ανέγερση διδασκαλείου είχε εκδηλωθεί έντονα με συλλαλητήριο, ήδη από το 1921. Το 1937 πραγματοποιήθηκε στο κτίριο η Α΄ Γεωργική Έκθεση Δράμας, ενώ τον επόμενο χρόνο λειτούργησε σε αυτό η Σχολή Μέσης Εκπαιδύσεως. Μεταπολεμικά στο κτίριο στεγάστηκε το γνωστό Γυμνάσιο Αρρένων και σήμερα λειτουργεί σε αυτό το 1^ο Γυμνάσιο-Λύκειο της πόλης.

Αξιόλογα σχολικά κτίρια του μεσοπολέμου συναντούμε και στη Θράκη, συγκεκριμένα στις πόλεις της Ξάνθης και της Κομοτηνής. Ο αριθμός τους, ωστόσο, δεν μπορεί να ανταγωνιστεί τον μεγαλύτερο αριθμό των διδασκαλείων της Καβάλας. Για την Ξάνθη, εκπονούνται μελέτες για δύο εξατάξια δημοτικά σχολεία στο κέντρο της πόλης

³⁰ Π. Καραντινός, ό.π., σσ. 226-228. Για το νεοβυζαντινού στυλ Δημοτικό Σχολείο Γρεβενών του Γ. Πάντζαρη, βλ. Μ. Καμπούρη, «Το 1^ο Δημοτικό Σχολείο Γρεβενών», Δ΄ Επιστημονικό Συνέδριο για τα Γρεβενά: Ιστορία, Τέχνη, Πολιτισμός, Περιβάλλον, Τομέας Ιστορίας Τέχνης, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ. – Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Γρεβενών, Γρεβενά, 9-11.4.2009. Για το νεοβυζαντινού στυλ Δημοτικό Σχολείο Νυμφαίου Φλώρινας, βλ. Π. Τσολάκης, Α. Αντωνίου, «Ιστορικά σχολικά κτίρια ευεργετών της Δυτικής Μακεδονίας», Επιστημονικό Συνέδριο Τέχνη και εθνική ευεργεσία, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 26-28.11.2008. Για τα νεοβυζαντινού στυλ σχολικά κτίρια του αρχιτέκτονα Μητσάκη στη Β. Ελλάδα, βλ. Α. Αντωνίου, «Οι νεοβυζαντινές αναζητήσεις του Ν. Μητσάκη στη Β. Ελλάδα: σχολικά κτίρια νεοβυζαντινού στυλ της περιόδου 1926-28», Δ΄ Επιστημονικό Συνέδριο για τα Γρεβενά: Ιστορία, Τέχνη, Πολιτισμός, Περιβάλλον, Τομέας Ιστορίας Τέχνης, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ. – Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Γρεβενών, Γρεβενά, 9-11.4.2009.

³¹ Οι προσθήκες κτιρίων που σχηματίστηκαν αργότερα κατά εγκάρσιο τρόπο στα δύο άκρα της επιμήκους πτέρυγας μετέβαλαν το σχήμα της κάτοψης από Τ σε Ε.

από τους Π. Καραντινό και Δ. Κλάψη³². Η ανέγερση του κτιρίου του 2^{ου} Δημοτικού Σχολείου ξεκίνησε το 1930 σε σχέδια του Π. Καραντινού και η αποπεράτωσή του ολοκληρώθηκε το 1933 με μερική τροποποίηση της μελέτης. Πρόκειται για διώροφο επίμηκες οικοδόμημα με τρεις μεσημβρινές αίθουσες διδασκαλίας ανά όροφο. Το σχολικό κτίριο σήμερα λειτουργεί και διατηρείται σε καλή κατάσταση. Ατυχείς επεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της συντήρησης του κτιρίου και της αντιμετώπισης των σύγχρονων αναγκών της μαθητικής κοινότητας αποτελούν η αντικατάσταση των αυθεντικών κουφωμάτων από νεότερα παράταιρα και η κατασκευή νέας εγκάρσιας πτέρυγας σε επαφή με το παλαιό κτίριο, που πραγματοποιήθηκε το διάστημα 2000-03.

Το κτίριο του 6^{ου} Δημοτικού Σχολείου Ξάνθης θεμελιώθηκε στις 9 Αυγούστου 1931 και αποπερατώθηκε το φθινόπωρο του 1932 σε σχέδια του Δ. Κλάψη. Πρόκειται για διώροφο εξατάξιο διδακτήριο με τρεις αίθουσες σε σειρά ανά όροφο. Η χαρακτηριστική μορφολόγηση της μεσημβρινής πρόσοψης με τον σχηματισμό ψευδοπαραστάδων ανάμεσα στα ανοίγματα αποκαλύπτει την ποιητική του αρχιτέκτονα, που επαναλαμβάνεται και σε σχολικά κτίρια άλλων πόλεων, όπως της Κομοτηνής. Το διδακτήριο διατηρείται σε καλή κατάσταση και λειτουργεί μέχρι σήμερα, έχοντας, ωστόσο, υποστεί ορισμένες μορφολογικές αλλοιώσεις³³.

7. Π. Καραντινός, 2^ο Δημοτικό Σχολείο, Ξάνθη, 1930-33. Όψεις.

³² Π. Καραντινός, *Τα νέα σχολικά κτίρια*, σσ. 236-237.

³³ Πρόκειται για την τοποθέτηση ξύλινης κεραμοσκεπούς στέγης στο δώμα, τη μετατροπή του προστώου της βορεινής εισόδου σε κλειστό χώρο και τη δημιουργία επιπλέον κλειστού χώρου επάνω από αυτό, τη μείωση των διαστάσεων των υφιστάμενων επιμηκών ανοιγμάτων στα κλιμακοστάσια και την αντικατάσταση των κουφωμάτων τους από υαλότουβλα.

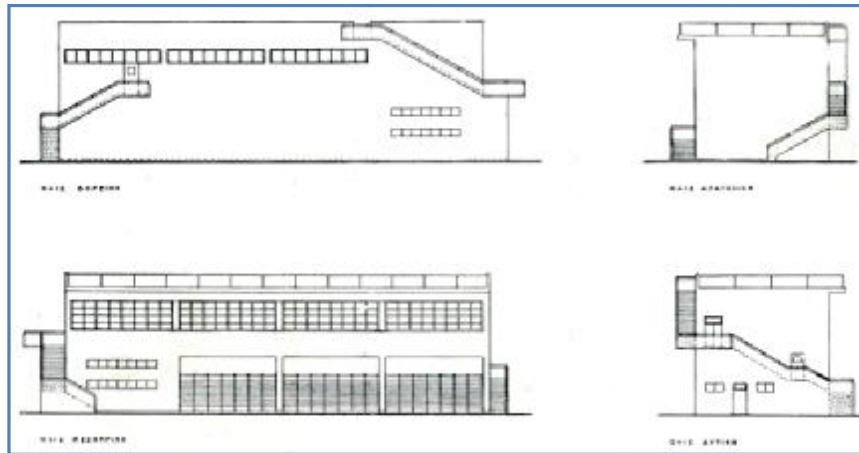

8. Δ. Κλάψης, 6^ο Δημοτικό Σχολείο, Ξάνθη, 1931-32.
Άποψη της μεσημβρινής πρόσοψης.

Για την Κομοτηνή, εκπονούνται μελέτες και κατασκευάζονται το Παράρτημα του Γυμνασίου Αρρένων (1932) από τον Π. Καραντινό και το Β΄ Δημοτικό Σχολείο (1933) από τον Δ. Κλάψη³⁴. Το Παράρτημα του Γυμνασίου Αρρένων τοποθετείται κοντά στο εκλεκτικιστικής τεχνοτροπίας κτίριο του Γυμνασίου. Συνιστά ένα επίμηκες διώροφο οικοδόμημα, στο ισόγειο του οποίου σχηματίζεται ημιγυμναστήριο με λουτρά και στον όροφο αίθουσα τελετών και μια αίθουσα διδασκαλίας. Η προσπέλαση στους χώρους του ορόφου, καθώς και στο βατό δώμα, εξασφαλίζεται από εξωτερικά κλιμακοστάσια, η γλυπτικότητα των οποίων διασκεδάζει τον ορθολογικό χαρακτήρα του ρασιοναλιστικού οικοδομήματος. Μετά τη μετακίνηση του Α΄ Λυκείου Κομοτηνής –εκπαιδευτικού ιδρύματος που προήλθε από το Γυμνάσιο Αρρένων– σε άλλη τοποθεσία, η λειτουργία του κτιρίου υποβαθμίστηκε και τα τελευταία χρόνια αυτό εγκαταλείφθηκε. Το 2003 η τοπική αυτοδιοίκηση εκπόνησε μελέτη επανάχρη-

³⁴ Π. Καραντινός, *Τα νέα σχολικά κτίρια*, ό.π., σσ. 234-236.

σής του ως κτιρίου πολλαπλών χρήσεων, η οποία ωστόσο αλλοιώνει επιμέρους στοιχεία της μοντέρνας μορφολόγησης του έργου και διατηρεί παλιότερες παράταιρες επεμβάσεις.

9. Π. Καραντινός, Παράρτημα Γυμνασίου Αρρένων, Κομοτηνή, 1932.
Όψεις

10. Δ. Κλάφης, Β' Δημοτικό Σχολείο, Κομοτηνή, 1933.
Κάτοψη και μεσημβρινή όψη.

Το κτίριο του Β' Δημοτικού Σχολείου Κομοτηνής πρωτολειτούργησε το 1933, φιλοξενώντας το σχολείο που είχε ιδρυθεί μετά την Απελευθέρωση της πόλης, το 1920³⁵. Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό του σχολικού προγράμματος διώροφο εξατάξιο διδακτήριο με τρεις μεσημβρινές αίθουσες διδασκαλίας ανά όροφο και αίθουσα χειροτεχνίας στην ανατολική πλευρά του, που διαφέρει ελάχιστα από το σχολικό κτίριο του 6^{ου} Δημοτικού Σχολείου Ξάνθης. Το οικοδόμημα διαθέτει δύο εισόδους προσπέλασης από τα βόρεια και τη μεσημβρία. Απέναντι από τον προθάλαμο της μεσημβρινής εισόδου

³⁵ Α. Κοντογιάννης (Δ/ντής Β' Δημοτικού Σχολείου Κομοτηνής), «Σύντομος ιστορία του Β' Δημοτικού Σχολείου Κομοτηνής», Κομοτηνή, 14.12.1971.

σχηματίζεται το κλιμακοστάσιο ανόδου στον όροφο, που στα βόρεια εξέχει έντονα από τον επιμήκη κτιριακό όγκο, σχηματίζοντας ένα εγκάρσιο ορθογωνικό πρίσμα. Χαρακτηριστική είναι η πρόβλεψη για διαμέρισμα επιστάτη στην απόληξη του διαδρόμου στο ισόγειο, καθώς και για αίθουσα συσσιτίου, μαγειρείο, πλυντήριο και λουτρό, στο υπόγειο. Το κτίριο διατηρείται σε καλή κατάσταση και λειτουργεί μέχρι σήμερα, έχοντας αλλοιωθεί μερικώς από την προσθήκη ενός χώρου καθ' ύψος στο δώμα της άλλοτε αίθουσας χειροτεχνίας, που χρονολογείται στα τέλη της δεκαετίας του 1970, και από παράταιρο προστώο μπροστά από τη μεσημβρινή είσοδο του κτιρίου.

Η μελέτη για τη Δημόσια Εμπορική Σχολή Καβάλας

Η ανέγερση σχολικών κτιρίων με εντατικούς ρυθμούς στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, που ξεκίνησε το 1928 στη Δράμα και κορυφώθηκε την περίοδο 1931-33 στην Καβάλα και στις πόλεις της Θράκης, βαίνει προς ολοκλήρωση με τη μελέτη του Ν. Μητσάκη για την *Εμπορική Σχολή Καβάλας* το 1938. Εάν η παρούσα μελέτη είχε υλοποιηθεί, θα μπορούσε ίσως να συγκριθεί μόνο με το σχολικό κτίριο του Π. Καραντινού για την συνοικία Αγ. Βαρβάρας στην ίδια πόλη, που φαίνεται πως το ξεπερνά με το πλούσιο κτιριολογικό πρόγραμμα, την ποικιλία και ευρηματικότητα των τυπολογικών και μορφολογικών λύσεων, την ειλικρίνεια της προτεινόμενης κατασκευής.

Η προετοιμασία του έργου ξεκίνησε το 1936 με την εξεύρεση χώρου στο κέντρο της Καβάλας για την ανέγερση κτιρίου Εμπορικής Σχολής³⁶, που ήδη λειτουργούσε σε παλαιότερο κτίσμα. Πρόκειται για ένα ορθογωνικού σχήματος γήπεδο, διαστάσεων 39.00 επί 29.30 μ. περίπου, στη συμβολή των οδών Βενιζέλου και Βελισσαρίου, το οποίο προς τον βορρά συνορεύει με την οδό Βενιζέλου, προς τον νότο με το παραθαλάσσιο μέτωπο της πόλης³⁷, προς την ανατολή με οικόπεδο άγνωστου ιδιοκτήτη και προς τη δύση με την οδό Βελισσα-

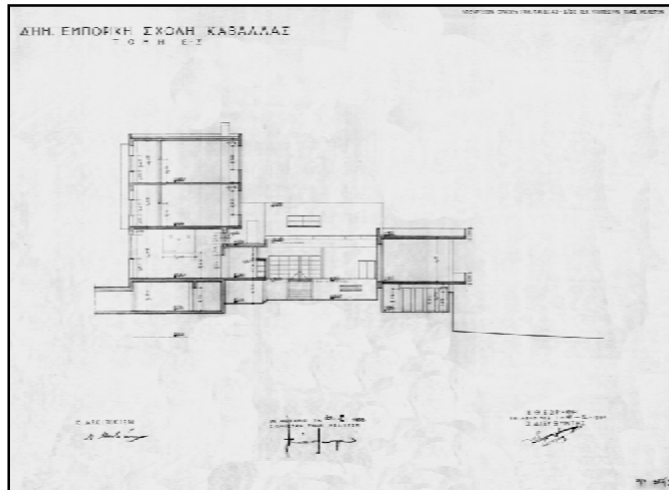
³⁶ Βλ. τοπογραφικό διάγραμμα με ημερομηνία «3 Ιουλίου 1936», Κ. Κυριακού, *Το Αρχείο της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών του ΥΠ.Ε.Π.Θ. (1898-1986)*, Γ.Α.Κ., Αθήνα 2019, Α.Σ. 862.

³⁷ Η εικόνα που περιγράφεται αντιστοιχεί στην εικόνα της περιοχής πριν την επιχωμάτωση της παραλίας στο σημείο εκείνο. Σήμερα μεσολαβούν μερικά ακόμη οικοδομικά τετράγωνα, με κατεύθυνση τα νοτιοανατολικά, για να φθάσει κανείς στη θάλασσα.

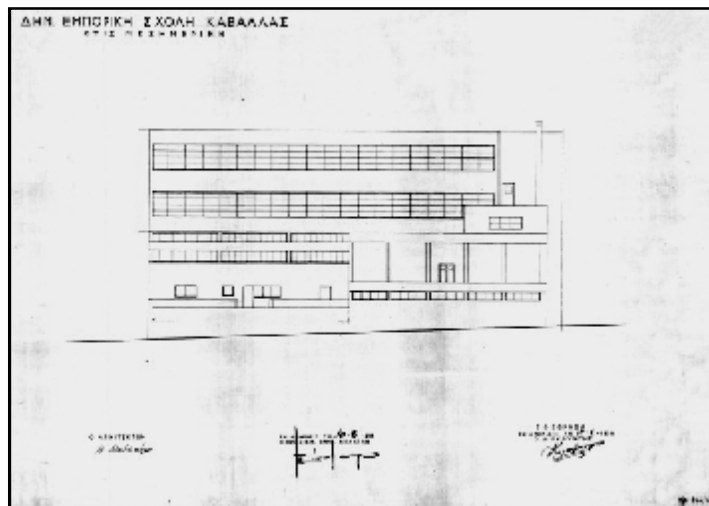
ρίου³⁸. Σύμφωνα με το κτιριολογικό πρόγραμμα το κτίριο επρόκειτο να στεγάσει οκτώ αίθουσες διδασκαλίας, βιβλιοθήκη, γραφείο πρακτικής εξάσκησης, εργαστήρια φυσικής και χημείας, αμφιθέατρο, προθάλαμο-μουσείο, γραφεία διδασκόντων, υπόστεγο γυμναστικής, λουτρά κ.ά. Προβλέφθηκαν, επίσης, κατοικία επιστάτη και αντιαεροπορικά καταφύγια.

Σύμφωνα με τη μελέτη το κτίριο συγκροτείται από τρεις διαφορετικού μεγέθους κτιριακούς όγκους, που καταλαμβάνουν τη βόρεια, την ανατολική και τμήματα της μεσημβρινής και της δυτικής πλευράς του γηπέδου. Ο μεγαλύτερος κτιριακός όγκος, που στεγάζει τις αίθουσες διδασκαλίας, τα εργαστήρια και το αμφιθέατρο, τοποθετείται παράλληλα προς την οδό Βενιζέλου, δημιουργώντας ένα πολυώροφο «τείχος» προς το βορρά και τον κεντρικό δρόμο. Πρόκειται για μια πτέρυγα ορθογωνικής κάτοψης, που αποτελείται από τέσσερα επίπεδα: στο πρώτο ισόγειο σχεδιάζονται η κατοικία του επιστάτη, η εγκατάσταση της θέρμανσης, οι αποθήκες και τα αντιαεροπορικά καταφύγια, με την προσπέλαση στην πλειονότητα των χώρων να γίνεται από την πλευρά της σχολικής αυλής, στην οποία προσανατολίζονται. Στο δεύτερο ισόγειο σχηματίζονται το αμφιθέατρο της σχολής και σε σειρά τα εργαστήρια φυσικής και χημείας. Οι χώροι αυτοί προσανατολίζονται προς τον βορρά, από όπου φωτίζονται και αερίζονται, μέσω μιας σειράς συνεχών ανοιγμάτων που φράσσονται από υαλοστάσια. Η προσπέλαση γίνεται από έναν ευρύχωρο, επιμήκη διάδρομο, στις πλευρές του οποίου σχεδιάζονται σε εσοχές οι προθήκες ενός μικρού μουσείου.

³⁸ Σύμφωνα με το τοπογραφικό διάγραμμα της μελέτης, στο δυτικό ήμισυ του γηπέδου βρίσκεται σχεδιασμένο υφιστάμενο κτίριο. Το υπόμνημα, επίσης, μας πληροφορεί ότι τόσο το οικοπέδο της μελέτης, όσο τα αντίστοιχα γειτονικά του προς τον βορρά και τη δύση ρυμοτομούνται για τη διάνοιξη των δύο οδών.

11. Ν. Μητσάκης, Δημόσια Εμπορική Σχολή Καβάλας (μελέτη), 1938. Εγκάρσια τομή.

12. Ν. Μητσάκης, Δημόσια Εμπορική Σχολή Καβάλας (μελέτη), 1938. Μεσημβρινή όψη.

Στον *πρώτο όροφο* σχεδιάζονται το γραφείο πρακτικής εξάσκησης των σπουδαστών, η βιβλιοθήκη και τρεις αίθουσες διδασκαλίας. Ο προσανατολισμός στον όροφο αυτόν διαφοροποιείται ως προς το επίπεδο του ισογείου με τις αίθουσες να προσανατολίζονται προς τη μεσημβρία και το διάδρομο προσπέλασης να σχεδιάζεται προς τον

βορρά. Οι αίθουσες φωτίζονται με επάρκεια από ένα συνεχές άνοιγμα, μήκους ίσου με το συνολικό μήκος της πτέρυγας. Η εφαρμογή της συγκεκριμένης επιλογής του αρχιτέκτονα έγινε εφικτή χάρη στη χρήση υποστυλωμάτων που βρίσκονται σε υποχώρηση ως προς την εξωτερική τοιχοποιία περίπου κατά 1.50 μ.³⁹. Ο φωτισμός του διαδρόμου εξασφαλίζεται από μια σειρά μικρών ανοιγμάτων, τα οποία τοποθετούνται συμμετρικά ως προς τον άξονα συμμετρίας κάθε αίθουσας.

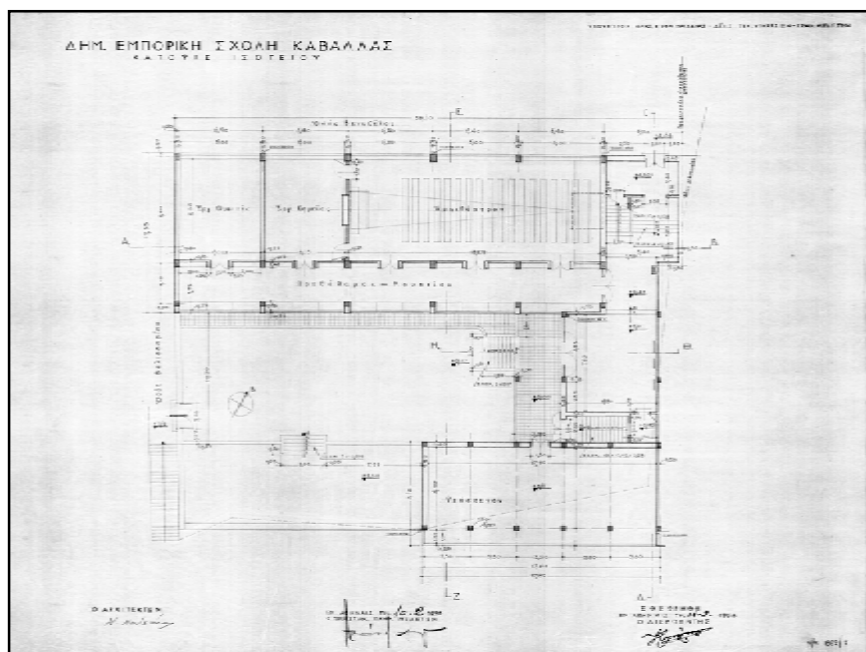
Στο *δεύτερο όροφο* επαναλαμβάνεται η διάταξη του πρώτου ορόφου με το σχηματισμό πέντε αιθουσών διδασκαλίας, ίδιων διαστάσεων με τις αντίστοιχες του πρώτου ορόφου. Τα ανοίγματα στις αίθουσες και στους διαδρόμους τοποθετούνται σε αντίστοιχες θέσεις και έχουν ίδιες διαστάσεις με τα ανοίγματα του υποκείμενου ορόφου. Η πτέρυγα του διδακτηρίου, όπως και οι άλλες πτέρυγες, καλύπτονται από οριζόντια δώματα, που περιβάλλονται από περιμετρικό στηθαίο και έχουν κατάλληλες κλίσεις για την απορροή των όμβριων υδάτων.

Στη νότια πλευρά του γηπέδου, παράλληλα προς τη βόρεια πτέρυγα του διδακτηρίου, σχηματίζεται το *υπόστεγο γυμναστικής*. Πρόκειται για έναν ημιυπαίθριο, υπόστυλο στη μεσημβρινή του πλευρά, χώρο, που προσανατολίζεται προς τα νοτιοανατολικά, εκμεταλλευόμενος τη δυνατότητα ηλιασμού και θέας προς τη θάλασσα. Η προσπέλαση στο υπόστεγο, που πραγματοποιείται από θύρα στο μέσον της βόρειας πλευράς του, εξασφαλίζεται μέσω παρακείμενου ημιυπαίθριου χώρου. Η σημαντική κλίση του εδάφους ευνοεί το σχεδιασμό ενός επιπλέον επιπέδου κάτω από το επίπεδο του υποστέγου, στο οποίο βρίσκουν θέση οι χώροι υγιεινής και τα λουτρά των σπουδαστών.

Ανάμεσα στις πτέρυγες του διδακτηρίου και του υποστέγου σχηματίζεται μια διώροφη συνδετήρια πτέρυγα τετραγωνικής κάτοψης. Στο επίπεδο του ισογείου οργανώνεται το *φουαγιέ της κεντρικής εισόδου του σχολείου*, ενώ στο επίπεδο του πρώτου ορόφου τοποθετούνται τα *γραφεία των διδασκόντων*. Η προσπέλαση στο κτιριακό

³⁹ Ο χειρισμός αυτός συναντάται και σε άλλα σχολικά κτίρια του Μητσάκη, για τα οποία εκπονούνται μελέτες την περίοδο αυτή, όπως το διδακτήριο του Ι. Ναού Αγ. Γρηγορίου Παλαμά στη Θεσσαλονίκη (1936-1939), η Σχολή Μέσης Εκπαίδευσης (6^ο Λύκειο) στην Πάτρα (1939) και το οικοτροφείο του Γυμνασίου στη Σιάτιστα Κοζάνης (1939).

συγκρότημα υποστηρίζεται επιπλέον από μια βοηθητική είσοδο στο επίπεδο του ισογείου, στο βορειοανατολικό άκρο της πτέρυγας του διδακτηρίου.

13. Ν. Μητσάκης, Δημόσια Εμπορική Σχολή Καβάλας (μελέτη), 1938. Κάτοψη ισογείου.

Το σχετικά μικρό, σε σχέση με την κλίμακα του έργου, γήπεδο επιβάλλει το σχηματισμό μιας περιορισμένης έκτασης *σχολικής αυλής* που, καθώς στρέφεται προς τη μεσημβρία, αφενός προστατεύεται από τους βόρειους ανέμους και το θόρυβο της πόλης, αφετέρου ανοίγεται προς το υδάτινο στοιχείο. Η είσοδος στην αυλή πραγματοποιείται από την οδό Βελισσαρίου και ο υπαίθριος χώρος οργανώνεται σε δύο επίπεδα για την καλύτερη αξιοποίηση της κλίσης του εδάφους. Η έλλειψη μιας μεγάλων διαστάσεων αυλής αντισταθμίζεται από την εκμετάλλευση των ωφέλιμων δωματίων του υποστέγου γυμναστικής και των γραφείων.

Οι κυβιστικοί όγκοι με τα προεξέχοντα τμήματά τους στη βόρεια και τη δυτική όψη, ο υπόστυλος χώρος του υποστέγου γυμναστικής, τα κυρίαρχα συνεχόμενα ανοίγματα στη μεσημβρινή και τη βορεινή όψη, που προσδίδουν αίσθηση διαφάνειας στο σύνολο, είναι μερικά

μόνο από τα χαρακτηριστικά του μοντέρνου μορφολογικού λεξιλογίου του οικοδομήματος, ο σκελετός του οποίου επρόκειτο να κατασκευαστεί από οπλισμένο μπετόν και οι τοιχοποιίες από λιθοδομή ή οπτοπλινθοδομή.

Η μελέτη του Ν. Μητσάκη για το διδακτήριο της Εμπορικής Σχολής Καβάλας αποτελεί μια πρόταση για ένα ώριμο, μοντέρνο έργο που επιβεβαιώνει την αξιόλογη παρουσία του ρασιοναλισμού στη γραφική, παραθαλάσσια πόλη της Ανατολικής Μακεδονίας. Εάν η φιλόδοξη μελέτη είχε εκτελεστεί, το κτίριο ίσως να καταλάμβανε την πρώτη θέση, λόγω μορφής και κλίμακας, ανάμεσα στο πλούσιο απόθεμα των «μοντέρνων» σχολικών κτιρίων της πόλης.

Συμπεράσματα

Στο πλαίσιο της παρούσας ανακοίνωσης εξετάστηκαν σχολικά κτίρια του μεσοπολέμου που κτίστηκαν, στην πλειονότητά τους, σύμφωνα με το πρόγραμμα ανέγερσης νέων διδακτηρίων, στις πόλεις της Ανατολικής Μακεδονίας⁴⁰ και της Θράκης. Τα οικοδομήματα αυτά εκφράζουν τη μετάβαση και την επικράτηση της μοντέρνας κεντροευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής σε έργα κοινωνικής υποδομής στη Βόρεια Ελλάδα. Αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα νεωτερικών εκπαιδευτηρίων, που φανερώνουν τις προσπάθειες του ελληνικού κράτους τη δεκαετία του '30 για εκπαιδευτικές –μεταξύ άλλων– μεταρρυθμίσεις και κοινωνικό εκσυγχρονισμό. Αποτελούν καρπούς του μόχθου διακεκριμένων, αλλά και αφανών, αρχιτεκτόνων του τόπου μας. Η αξιοπρεπής διατήρηση των οικοδομημάτων αυτών τιμά τη μνήμη των δημιουργών τους και αναγνωρίζει τη συμβολή τους στη διαμόρφωση ενός ποιοτικά δομημένου περιβάλλοντος. Τα αρχιτεκτονήματα αυτά αποτελούν, επιπλέον, σημεία αναφοράς για τις τοπικές κοινωνίες και η πορεία τους στον χρόνο είναι έντονα συνδεδεμένη με την ιστορική μνήμη και τις προσπάθειες διατήρησής της.

Με εξαίρεση την Εμπορική Σχολή Καβάλας, που δεν οικοδομήθηκε, το σύνολο των διδακτηρίων που σχεδιάστηκαν για την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη κατασκευάστηκαν εφαρμόζοντας τα σχέ-

⁴⁰ Από τη μελέτη μας εξαιρέθηκαν τα μεσοπολεμικά σχολικά κτίρια της πόλης των Σερρών, λαμβάνοντας υπόψη ότι η περιοχή υπάγεται διοικητικά στην Κεντρική Μακεδονία. Προσδοκούμε σε μελλοντική μας εργασία να ασχοληθούμε διεξοδικά με τα αξιόλογα μεσοπολεμικά σχολικά κτίρια της πόλης αυτής.

δια των μελετών του Υπουργείου Παιδείας⁴¹. Τα κτίρια βρίσκονται σήμερα σε καλή κατάσταση και εξακολουθούν να στεγάζουν σχολικές μονάδες⁴². Σε ορισμένες περιπτώσεις, παράταιρες προσθήκες και επεμβάσεις αλλοίωσαν την αυθεντική μορφή τους με τις τελευταίες, ωστόσο, να είναι αναστρέψιμες.

Τα χαρακτηριστικά των σχολικών αυτών κτιρίων που τα κατατάσσουν ανάμεσα στα αξιόλογα οικοδομήματα του ελληνικού μεσοπολεμικού μοντερνισμού, καθώς και ο σχετικά μεγάλος αριθμός τους, κυρίως στην πόλη της Καβάλας, συνιστούν ανεπιφύλακτα τη διατήρησή τους στο μέλλον, η οποία, ωστόσο, πρέπει να προσεγγισθεί μέσα από συστηματική συντήρηση και νομοθετική προστασία. Για τη διατήρηση αυτή εκτιμούμε πως είναι αναγκαία η εκπόνηση ειδικών μελετών αποκατάστασης (και επανάχρησης, όπου απαιτείται), με γνώμονα τις αυθεντικές μελέτες των μεσοπολεμικών μας αρχιτεκτόνων, που άλλωστε διασώζονται. Τέλος, παράλληλα προς την κατεύθυνση της συντήρησης, θεωρούμε πως πρέπει να ενθαρρυνθούν οι προσπάθειες διαχείρισης και προβολής τους με προοπτική την αξιοποίησή τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αντωνίου, Α., «Σχολικά κτίρια του μεσοπολέμου στα Επτάνησα (Κεφαλονιά): συμβολή στην προστασία της μοντέρνας αρχιτεκτονικής μας κληρονομιάς» στο: Μπεριάτος, Η., Παπαγεωργίου, Μ. (επιμ.), *Χωροταξία-Πολοδομία-Περιβάλλον στον 21^ο αιώνα. Ελλάδα-Μεσόγειος* (Πρακτικά 10^{ου} Επιστημονικού Συμποσίου Κεφαλονιάς: *Πόλεις και Περιφέρειες στην Ελλάδα και τη Μεσόγειο στον 21^ο αιώνα* Ίδρυμα Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολοδομίας & Περιφερειακής Ανάπτυξης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Αργοστόλι, 2-4.7.2010), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 2010, σ. 715-728

⁴¹ Με τροποποιήσεις των μελετών Καραντινού, κατασκευάστηκαν τα σχολικά κτίρια του Δημοτικού Σχολείου Παναγίας «Φρουρίου» Καβάλας και του 2^{ου} Δημοτικού Σχολείου Ξάνθης.

⁴² Εξάιρεση αποτελεί το κτίριο του Παραρτήματος του Γυμνασίου Κομοτηνής, που εγκαταλείφθηκε, και το 2003 εκπονήθηκε μελέτη για επανάχρησή του, ως κτιρίου πολλαπλών χρήσεων, από τον Δήμο Κομοτηνής.

- Αντωνίου, Α., «Μοντέρνα αρχιτεκτονική και ορεινό τοπίο: κτίρια εκπαίδευσης του Ν. Μητσάκη», 6^ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο *Η ολοκληρωμένη ανάπτυξη των ορεινών περιοχών. Διεπιστημονικές έρευνες, μελέτες και συμβολές, έργα, δράσεις, στρατηγικές, πολιτικές, εφαρμογές, προοπτικές, δυνατότητες και περιορισμοί*, Ε.Μ.Π. και Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας (Με.Κ.Δ.Ε.) του Ε.Μ.Π., Νομαρχία Ιωαννίνων, Δήμος Μετσόβου, Μέτσοβο, 16-19.9.2010
- Αντωνίου, Α., «Αντιμέτωπο με την εγκατάλειψη το παλαιό δημοτικό σχολείο Συκεών», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, αρ. 44/2010, σ. 18
- Αντωνίου, Α., «Οι νεοβυζαντινές αναζητήσεις του Ν. Μητσάκη στη Βόρεια Ελλάδα», *Δ' Επιστημονικό Συνέδριο για τα Γρεβενά. Ιστορία, Τέχνη, Πολιτισμός, Περιβάλλον*, Τομέας Ιστορίας Τέχνης, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ. – Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Γρεβενών, Γρεβενά, 9-11.4.2009
- Βασιλειάδης, Η. (επιμ.), *Γυμνάσιο Αρρένων Δράμας*, εργασία μαθητών του 1^{ου} Λυκείου Δράμας, Δράμα 1994
- Γιακουμακάτος, Α., «Οι υποδομές για τον αθλητισμό στην ελληνική μοντέρνα αρχιτεκτονική» στο: Τουρνικιώτης, Π. (επιμ.), *Τετράδια του Μοντέρνου 02 Ο αθλητισμός, το σώμα και η μοντέρνα αρχιτεκτονική*, Πρακτικά του Α' Σεμιναρίου της Διεθνούς Επιτροπής Ειδικών του Docomomo για την καταγραφή της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, εκδ. futura – Μ. Παπαρούνης, Αθήνα 2006, σ. 341-360
- Γιακουμακάτος, Α., *Στοιχεία για τη νεότερη ελληνική αρχιτεκτονική. Πάτροκλος Καραντινός*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2003
- Γιακουμακάτος, Α., «Από τον συντηρητισμό στον λαϊκισμό με ένα σταθμό στο μοντέρνο. Η αρχιτεκτονική του μεσοπολέμου» στο: Κονταράτος, Σ. και Wang, W. (επιμ.), *Αρχιτεκτονική του 20ού αιώνα: Ελλάδα*, κατάλογος της έκθεσης (1999), Μόναχο 2000, σσ. 26-39
- Γιακουμακάτος, Α., «Η σχολική αρχιτεκτονική και η εμπειρία του 'μοντέρνου' στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», *Θέματα Χώρου + Τεχνών*, αρ. 18/1987, σσ. 50-61
- Γιακουμακάτος, Α., «Ο ευρωπαϊκός ρασιοναλισμός και η Ελλάδα του μεσοπολέμου. Μια συγκριτική θεώρηση της αυτόχθονης σύγχρονης αρχιτεκτονικής παραγωγής», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, αρ. 16/1982, σσ. 75-92

- Καμπούρη, Μ., «Το 1^ο Δημοτικό Σχολείο Γρεβενών», *Δ΄ Επιστημονικό Συνέδριο για τα Γρεβενά. Ιστορία, Τέχνη, Πολιτισμός, Περιβάλλον*, Τομέας Ιστορίας Τέχνης, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ. – Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Γρεβενών, Γρεβενά, 9-11.4.2009
- Καραντινός, Π. (επιμ.), *Τα Νέα Σχολικά Κτίρια*, έκδ. Τ.Ε.Ε., Αθήνα 1938
- Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ., «Σχολικό κτίριο, υγιεινή και αθλητισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου» στο: Τουρνικιώτης, Π. (επιμ.), *Τετράδια του Μοντέρνου 02 Ο αθλητισμός, το σώμα και η μοντέρνα αρχιτεκτονική*, Πρακτικά του Α΄ Σεμιναρίου της Διεθνούς Επιτροπής Ειδικών του Docomomo για την καταγραφή της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, εκδ. futura – Μ. Παπαρούνης, Αθήνα 2006, σ. 315-339
- Κιτσίκης, Ν., *Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος*, εκδ. Τ.Ε.Ε., Αθήνα 1935
- Κοντογιάννης, Α., «Σύντομος Ιστορία του Β΄ Δημοτικού Σχολείου Κομοτηνής» (έκθεση Διευθυντή του Σχολείου), Κομοτηνή 14.12.1971
- Κυριακού, Κ., *Το αρχείο της Δ/σης Τεχνικών Υπηρεσιών του ΥΠΕΠΘ (1898-1986)*, Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, Αθήνα 21993
- Παπαδόπουλος, Ε., *Ιστορία του Νομού Καβάλας*, Καβάλα 1967
- Προκόπιος, Μητροπολίτης Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου, «Η εκπαίδευσις εις την Καβάλα και η ανέγερσις του Παρθεναγωγείου αυτής 1890-1915», *Πρακτικά Α΄ Συμποσίου: Η Καβάλα και η περιοχή της*, Θεσσαλονίκη 1980
- Ρούσση, Β., *Η προστασία των κτηρίων του προπολεμικού Μοντερνισμού στην Αθήνα*, Πρακτικά Ημερίδας (16.10.1998), Υπουργείο Πολιτισμού – 1^η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων: Αθήνα 2000
- Ρωμανιάς, Στ., *Η Καβάλα άλλοτε και τώρα*, Καβάλα 1949
- Σαχανά, Χ., Στεφανίδου, Α., Τσιτιρίδου, Σ., Σαμουηλίδου, Α., *Ο αρχιτέκτονας Θουκυδίδης Π. Βαλεντής*, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Α.Π.Θ., Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής Μουσείου Μπενάκη, εκδ. Νήσος: Αθήνα 2007
- Τσάτσος, Ι., «Σχολικά κτίρια της Καβάλας (έως το 1940)», ερευνητική εργασία (επιβλέπων: Π. Τσολάκης), Τμήμα Αρχιτεκτόνων Π.Σ. Α.Π.Θ.: Θεσσαλονίκη 2005

- Τσολάκης, Π. και Αντωνίου, Α., «Ιστορικά σχολικά κτίρια ευεργετών της Δυτικής Μακεδονίας», *Επιστημονικό Συνέδριο «Τέχνη και εθνική ευεργεσία»*, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 26-28.11.2008
- Φεσσά-Εμμανουήλ, Ε. (επιστ. επιμ.), *Ελληνική Αρχιτεκτονική Εταιρεία. Αρχιτέκτονες του 20ού αιώνα. Μέλη της Εταιρίας*, Ποταμός, Αθήνα, 2009
- Φεσσά-Εμμανουήλ, Ε. και Μαρμαράς, Ε.Β., *12 Έλληνες Αρχιτέκτονες του Μεσοπολέμου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: Ηράκλειο 2005
- Φιλιππίδης, Δ., *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική. Αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας*, Μέλισσα, Αθήνα 1984

